

ՍԵՐՈՎԲԵԿ ՄԻԿԻԹԱՐԵԱՆ

*

«ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ»

ԱՐԵՒԹԻԱԿԱՆ ՊՐՊՏՈՒՄՆԵՐԻ
ԳԵՐԼՈՒԽՈՒՄՆԵՐՈՎ

•

ՓԱՐԻԶ

1968

ՏԵՇՈՑՄԱՆ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ
ՎԻՃԱԿ 3 Յանվարի
1968 թվականից
հաջող է լինել
առաջին մասը՝
ուժության մեջ մտնելը

ՄԵՐՈՎՔԵ ՄԻԿԻԹԱՐԵԱՆ

*

«ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԼ»

ԱՐԽԻՒԱԿԱՆ ՊՐՊՏՈՒՄՆԵՐԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒՄՆԵՐՈՎ

Փ Ա Ր Ի Զ

1 9 6 8

Զ Օ Ն

Այս զիրքը նուիրում եմ նախ, մօրս՝ Մարգարիտ
Յակոբեան Միջիքարեանին, որը ինձ կեանք է տուել ու
պահել ամբողջ ութ տարի:

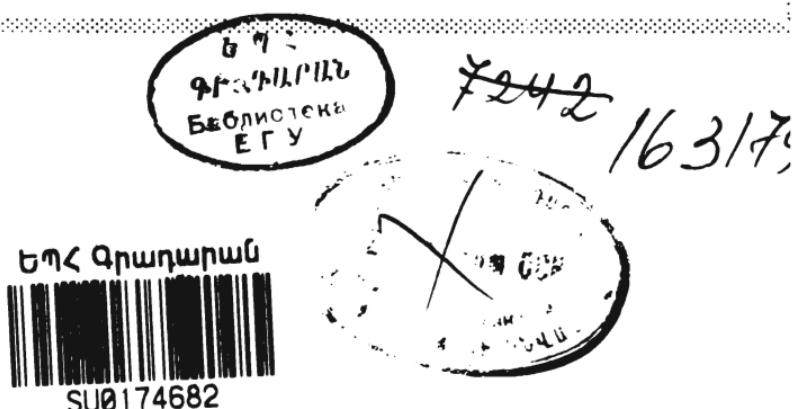
Ցետոյ հօրեղօրս աղջկան՝ Հոխվուիմէին, որը Մեծ
Լուենին, իր կեանքի ու առաքինութեան գնով, ինձ
փրկել է քրտական յորդաների նիւաղային մագիլներից:

Ցիշեմ նաեւ, այն անծանօթ սպան, որը Մոխրաբեր-
դի նակատամարտի այդ կսկծալի օրերին, ինձ պաշտ-
պանել ու տարել է մինչեւ Ախրամար ու յանձնել մօրս:

Ես ապրում եմ դեռ, երբ նրանք չկան:

Երախտագիտական ու որդիական յարգանքներս
նրանց յիշատակին:

ՍԵՐՈՎԲԵ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

ԹՐԱՎՈՅՄ ԹԻՒՄ ԹՐԱՎՈՅՄ

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Խ Օ Ս Ք

Ա

Ենք այս աշխատութեան ձեռնարկելիս, նկատը ենք ունեցել հայ ժողովուրդն ու Հայաստանը շրջապատող ժողովուրդների շահերի փոխ-յարաբերութիւնները և ձգտել ենք կատարուած պատմական անիրաւութիւնները մատնանշելով, առաջարկել շահազրդուող ժողովուրդների միմիանց յաջորդող սերունդներին, անդրադառնալ չօշափուած հարցերին, դանել եւ ըերել ժողովուրդների փոխադարձ բարեկամութիւնները յարդուզ լուծումներ :

Հայաստան ու նրա դրացի ժողովուրդների փոխադարձ շահերը ուսումնասիրելիս, մեզ առաւելապէս հետաքրքրել է հայ եւ ոռւս ժողովուրդների փոխադարձ հասկացողութեան հարցը, որպէսզի միջաղզային տսպարէցում, մեր ազգային շահերը պաշտպանողներն ու մեր դիւնազիտութիւնը վարողները, կամ այդ յաւակնութիւնն ունեցողները, խորապէս ուսումնասիրեն եւ ըմբռնեն հայ եւ ոռւս ժողովուրդների փոխադարձ ու անբաժանելի շահերն ու նրանց տեւական հետապընդումները :

Փողովուրդների իրաւունքները պաշտպանելու տեսակետից քննարկուած հարցերը, մեզ պարտադրել են անաշառ կերպով մատնանշել կատարուած անիրաւութիւններն ու թերութիւնները, առանց աղդուելու մեր

ազատագրական պայքարներին մասնակցող կուսակցութիւնների քաղաքական դիրքաւրումներից :

Իրազործուած դէպքերից յետոյ, արձանագրուած այսօրինակ վերլուծումները, յաճախ յորջորջում են՝ « ուշացած մարդարէութիւններ » :

Բայց, այդ « Ուշացած մարդարէութիւններ »-ը, այն առաւելութիւններն ունեն, որ ժամանակի ծաւալումով, կրքերի հանդարտութեամբ, կողմնակցական զըրդը ուղութիւնների անտեղի լինելու հանդամանքներից օդտուելով, պատմութիւն ուսումնասիրողները, գերծ այդօրինակ աղդեցութիւններից, կարող են հանդարտութեամբ ու ճշմարտութեամբ վերլուծել պատմական դէպքերը, որոնք, որպէս փաստ կարող են ծառայել ապաղայ յաջորդական սերունդներին :

Այլապէս, պատմական դէպքերի միակողմանի ուսումնասիրութիւնները, կը դառնան աւելորդ ու ապարդիւն :

Ահա թէ ինչո՞ւ, մեր մտահոդութիւնից զուրս է մնացել, պաշտպանել այս կամ այն քաղաքական հոսանքը, որոնք տրուած մի ժամանակաշրջանում, տիրապետել են մեր հասարակութեան մտածելակերպին ու զեկավարել նրա հանրային կեանքը :

Պարզ է, որ անհատներ, կուսակցութիւններ, քաղաքական խմբաւրումներ եւ աւելի յաճախ կառավարական վարչաձեւեր, իրենց բոլոր տեսակի կազմերով կը գան ու կանցնեն : Բայց կազմակերպուած աղքերն ու ժողովուրդները կը մնան, նոյնիսկ եթէ նրանց հայրենիքների սահմանները ժամանակաւրապէս ենթարկուեն տեղատութիւնների :

Ամէն պարագայում, շահագրգուղների փոխադարձ շահերի, մշակումը, մնում է միշտ օրուայ հարց, միշտ պաշտպանութեան կարօտ, հետեւարար միշտ աժմէականութիւն :

Միմիանց յաջորդող բոլոր սերունդները պարտաւոր

Են խորապէս եւ իրենց ժամանակի պահանջներով, իրենց ունեցած միջոցներով անդրադառնալ այս հարցերին, միաժամանակ հնազանդելով տիրապետող գաղափարին, ո՞ր, քաղաքական կուսակցութիւններն ու նրանց հետապնդած դաւանանքները, պէտք է ծառայեն իրենց ծնունդ տւող ժողովուրդներին եւ ոչ թէ այդ ժողովուրդների ու նրանց հայրենիքի շահերը զոհաբերել իրենց կուսակցական տեսակէտների եւ ըմբռնումների յաղթանակներին:

Ազգերի ինքնապաշտպանութիւնները ապահովում են դիւանագիտութեամբ:

Իսկ մեզանում դիւանագիտութիւնը թոյլ է ու գրեթէ անգոյ:

Եւրոպայում եւ Ամերիկեան ցամաքամասերում աճող ու բարդաւաճող հայկական յաջորդական սերունդները կարող են ու հնարաւորութիւններ ունեն, դիւանագիտութիւնը ուսումնասիրել, զարգացնել ու տարածել մեզանում, որոնցից կարող կը լինեն լիուլի օգտուել մեր ժողովուրդի ժամանակակից զեկավարները:

Այս հարցերի հսկողութեան ու պաշտպանութեան կեղրոնաձիգ պահանջը պէտք է լինի սփիւրքահայ յաջորդական սերունդների ուղեգիծը, որոնց լիակատար իրականացումներով, սփիւրքահայ « քաղաքական միտքը » պիտի կարողանայ նպաստել սփիւրքահայ հաւաքականութիւնների ազգապահպանման, ինչպէս եւ մեր հայրենիքի պաշտպանութեան ու զօրացման համազգային ճիգերին:

Իհարկէ երիցս մատնանշուած այս ճշմարտութիւնները վերյիշելու հարկը չպիտի զգացուէր, եթէ անցեալից ժառանգուած, դատելու նոյն մտայնութիւնները, նոյն միօրինակութիւնները, հետեւորդներ չունենային եւ այսօր, մի շարք մարդկանց մօտ, որոնք դեռ յաւակնութիւն ունեն սփիւրքահայ հաւաքականութիւնները զեկավարելու:

**Ճիշտ դրա համար, այսօրուայ ու դալիք սերունդների
մտաւորականներին մնում է չարունակաբար լուսաբանել
հայ ժողովուրդը, զի՞նքը չահագրգոռղ հարցերում :**

ՍԵՐՈՎԱԲԵՐԵԱՆ

ԴԻՒԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԶԵՐՆԱՐԿՆԵՐՆ ՈՒ
ՄԵՐ ԴԻՒԱՆԱԳԻՏՆԵՐԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

ԱՅԿԱԿԱՆ Հարցի ուսումնասիրութիւնը, անհատնում պրալտումների, եւ արխիտեկտն հետազօտութիւնների մի անսպառ աշխատանք է, որին հարկաւոր է մօռենալ խղճառութեամբ, եւ անկողմնակալութեամբ, ձերբազատուած մասնակի բոլոր կողմնակցութիւններից, եւ որպէս ուղեցոյց ունենալ մեր աղջային շահերն ու նրանց յարակից աղջակները:

Մեր աղատապրական պայքարին, ու նրան յաջորդող հայկական հարցին, արամագրուել են, հայ եւ օտար հեղինակներից մի շարք շահեկան աշխատութիւններ, որոնցից շատերը միշտ պահում են իրենց աժմէականութիւնը, ուր, ու շաղիր ընթերցողը կարող է որոշ զավա-փար կազմել այն բոլոր թափուած ջանքերի մասին, որոնք տարուել են մեր աղատապրական պայքարներում, եւ զժրախտարար շեն տուել այն ցանկացած արդիւնքները, որոնց բազմացել են, այդ անհաւասար պայքարի մարտիկները,

Պարտութիւնը, որին Ենթարկուել է հայ ժողովուրդն իր աղատապրական պայքարի ընթացքին, ոաղմականից աւելի դիւնազիտական է: Հետեւաբար խոնարհելով

հանդերձ, մեր ազատազրական պայքարներում ընկնող բոլոր զոհերին անխտիր, պէտք է ջանալ, պրատել, ուսումնասիրել, եւ մանրակրկիտ կերպով բացատրել մեր ժողովուրդին, վերյիշելով այդ պայքարները վարող դեկավարների պատասխանատութեան բաժինը, «Հայկական հարց»-ի կրած ձախողանքներում, որպէսպի անցեալի փորձառութիւններից դաստիարակուած, սփիւռքահայ յաջորդական սերունդները, բերեն իրենց մասնակցութիւնը, մեր ազգային դատի հետապնդման դիւանապիտական բոլոր ձեռնարկներին:

Անիրաւ կը լինի ասել թէ՝ հայկական զոյլ պատութիւրակութիւնները, զուրկ էին դիւանապիտական հմտութիւն ունեցող անհատներից, բայց արդար եւ ճշմարիտ է չեշտել թէ մեր զոյլ պատուիրակութիւններից, իւրաքանչիւրն էլ տիրապետուել էր, դիւանագիտական հասկացողութիւններից զուրկ, մի ճնշող մեծամասնութիւնից, որը պարտադրել էր նրանցից իւրաքանչիւրին, իրականանալու ոչ մի հաւանականութիւն չունեցող, իրենց «Քաղաքական» ու «Պիւանապիտական» չարաբաստիկ տեսակէտները:

Այս «Քաղաքագէտ»ների տիրապետութիւնը, թոյլ չէ տուել մեր պատուիրակութիւններին հետեւել, իրենց ժամանակակից օտար դիւանագէտների հայանպատիորհուրդներին, եւ ըստ այնմ դասաւորել մեր պահանջները, միաժամանակ օգտագործելով անմիջական կարելիութիւնները, դասաւորելով մեր բարեկամների, եւ հակառակորդների հակածիզ շահերից զոյացող հակադրութիւնները, ի նպաստ մեր տեսակէտների իրականացման:

Երբ դիւանագիտական համաշխարհային հռչակ ունեցող, Ֆրանսայի Վարչապետ՝ Արիստիտ Բրիանր, անդրադառնալով հայկական պահանջներին ասում է՝ «Լոնդոնի քոՓերանսին մէջ, մենք փորձեցինք բաւարարել ձեր պահանջները, բայց ձեր կողմէ պէտք չէ որ

յաւակնիք չափաղանցուած պահանջներ դնելու :» «ԴՈՒՔ
ՍԱՂՄՆԱՑԻՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ էՔ, պիտի զանաք նախ
ԶԱՐԴԱՑՆԵԼ զայն աստիճանաբար, որպէսզի աւելի ուշ
ի վիճակի ըլլաք հասնելու ձեր նպատակներուն :» (տե՛ս
Վ. Փափաղեան «Խմ յուշեր»-ի երրորդ հատոր, էջ 185) :*

Մեր պատուիրակութիւնները պարտաւոր էին լուրջ
կերպով անդրադառնալ նմանօրինակ ազդարարութեան,
նամանաւանդ երբ այդ աղղարարութիւնը զալիս էր
ֆրանսական դիւանագիտութիւնը վարող, Ֆրանսայի
Վարչապետից, որը այդ արտայայտութեան պարագա-
յում, կարելի է նկատել, միակ բարեկամական նախա-
դուչացացումը, որ կատարուել, է ֆրանսական դիւանա-
գիտութիւնը վարող պէտական մարդուց, որպէս անկեղծ
արտայայտութիւն ի նպաստ հայ ազգին ու նրա դատին :

«Բայց այդ օրերին, երբ բոլորը խանդավառուած էին
հայկական երազներու իրականացման, ո՞վ կրնար երե-
ւակայել»... (Նոյն տեղ) :

«Այդ օրերին», ինչպէս եւ ժողովուրդների գոյութեան
րուլոր ժամանակաշրջաններին, նրանց ղեկավարները
պարտաւոր են տեսնել, եւ չափել իրենց ապրած ժամա-
նակաշրջանի, ժողովուրդների անմիջական շահերի
պաշտպանութիւնը, գրական եւ իրականալի պայման-
ներում, որպէսզի հնարաւորութիւն ունենան, իրենց
ևնթարկուած ժողովուրդները առաջնորդել դէպի իրենց
իրաւունքների ապադայ իրականացումը, գալիք ու
յաջորդական դէպերի ու երեւոյթների բնական ու
դիւանագիտական դասաւորումներով, իրենց հետա-
պնդած նպատակի իրազործումը :

Բայց բոլոր ժողովուրդների մէջ, եւ ամէն ժամանակ,
ւշատահում է որ ժողովուրդները ղեկավարելու ղեկը,
զտնուում է մարդկանց ձեռք, որոնք ոչ միայն անընդու-

---

*) Ընդգծումները իմ կողմից . Ս. Մ.

նակ Են իրենց սամանձնած պարտականութիւնների իրականացման, ասլու կուրացած տեսակէտների կողմէնակցութեամբ, անխուսափելիօքին առաջնորդում Են իրենց Ենթարկուած հաւաքականութիւնները դէպէ անկումն ու հաւաքական շահերի անխուսափելի կորուստը, նամանաւանդ եթէ համապատասխան պայմաններում, յիշեալ ժողովուրդների մէջ, չը լինեն մտաւորականներ, որոնց աջակցութիւնը կարողանայ կանխել յիշեալ «զեկավար»-ների աղղավնաս ու զիւանաղիտական կամրջումներից դուրկ, «զիւանաղիտական» բնդմիջումները:

Անաշառ հայ պատմագիրը, երբ սկսի վերլուծել, առաջին համաշխարհային պատերազմի գրդապատճառներն ու նրանց հետեւող, յետագայ գէպքերը, նա պիտի տեսնի, որ անզիիական, Փրանսական եւ իտալական միջամտումները « հայկական հարց »-ում, մարդասիրական կեղծ պատրուսակներով, զուտ զաղութատիրական ձեռնարկներ են եղել:

Բոլոր զաղութատիրական ձեռնարկներում, նորանոր զաղութների նուաճումները, սկսում են տնտեսական միջոցների տիրապետումներով:

Թուրքիայի տնտեսական ու ճարտարուեստի արտադրական կարեւոր ու հիմնական աղղակները զրաւուած լինելով հայ, յոյն եւ հրեայ առեւտրականների ու ճարտարուեստի արտագրովների կողմից, յիշեալ պետութիւնները փոքրամասնութիւնների, ապահովութեան եւ մասնաւորապէս «հայկական հարց»-ի մէջրերումներով, ձգտել Են թափանցել, եւ տիրապետել թուրքիայի տնտեսական ու ճարտարուեստական բոլոր միջոցներին, զաւթելու համար երկրի բոլոր արդիւնաբերութիւնները:

Մէկ կողմից թուրքերից տիրապետուած յիշեալ փոքրամասնութիւնը, մասնաւորապէս հայ զեկավարների, զաղութատիրական հարցերում ունեցած անփոր-

ձառութիւնները, միւս կողմից չահաղրդուող պետութիւնների գաղութատիրական ու ծաւալապաշտ քաղաքականութիւնների երկարատև փորձառութիւնները, անդիբական, Փրանսական, իտալական եւ ամերիկեան ԱՄԻացեայ Նահանգների կառավարութիւններին, յադթականօրէն ու սանձարձակ առաջնորդեցին իրենց բազաքական ծրագիրների իրականացման:

Եթէ ապագայի, միմիանց յաջորդող քաղաքական դէպքերը, որոց ու հիմնական կերպով խորտակեցին, Թուրքիայի անֆատման ու գրաւման նրանց ծրագրերը, ապա տնտեսական ասպարէդներում, Հայերի տեղահանութեամբ ու բնաջնջումով, նրանց լիովին յաջողուեց, տեսաւան փոքրամասնութիւնների փոխարէն, դրաւել ու աիրապետել Թուրքիայի արշիւնարերութեան բոլոր աւանքները:

Դրանով կարելի է բացատրել, երբ այսօր տարագիր Արեւմտահայութիւնը բաժանուած, ու ցանուած ամբողջ աւախարհով, որոնց արդիլուած է նոյնիսկ վերադասնայ ու տեսնել իրենց պապենական բնաշխարհը, ամերիկեան, անդիբական, Փրանսական եւ իտալական տնտեսապէս զօրաւոր առեւտրական ու ճարտարուեստական բնկերութիւնները, զրաւել ու տիրապետել են, անցեալում հայերից զեկավարուած արդիւնարերական բոլոր միջոցներին, իրականացնելով տնտեսական անսպաս ու պատկատելի հասոյթներ, որոնց համար, երկար ժամանակ եւ բնդյատակեայ միջոցներով նրանք պայքարել էին:

Ահա արեւմտեան պետութիւնների «Հայասիրական» ու «մարդասիրական» արտայատութիւնների եւ հետապնդումների նախապէս քողարկուած նպատակները:

Այս արմատական քաղաքականութեան մէջ պէտք է տեսնել նաեւ, այն հիմնական հակառակութիւնները, որ ունեցել են անդիբական զեկավար շրջանակները, հայ ժողովուրդի նկատմամբ: Կարելի է մատնանշել մեր

պատմութեան վերջին երկու հարիւր տարուան բնթացքում, ուր ամէն անդամ, որ առիթ է ներկայացել, անզլիայի ղեկավարները, միջազգային բոլոր ժանակ և ցութիւններում, յայտնի ու անյայտ բոլոր միջոցներով հակառակել, եւ ձախողեցրել են մեր ազատադրական պաշքարներում թափուած բոլոր ջանքերն ու զոհողութիւնները, որոնց մէջ, նրանք տեսել են միմիայն յարական Ռուսիայի յառաջիազարդումները հայկական բարձրավանդակում, ոռուսական կայսերական տիրապետական ծաւալումները, ի վնաս անզլիական կայսերական շահերին:

Եւ թրքական կայսրութիւնը, ազդեցութեան չրջանների բաժանումը որոշելիս, անզլիական ծրագիրներ պատրաստողները, իրենց սատանձնելիք ազդեցութեան չրջանների տիրապետութիւնը դասաւորել են այնպէս, որոնք ոչ միայն չեն պարունակել հայանպաստ որոշումներ, այլ եղել են բացարձակ թշնամական:

Արդարեւ անզլիական ազդեցութեան ենթարկուելիք զրաւման զոտին, ամէն կողմ չըճապատել է պատմական Հայաստանի սահմանները, բայց միշտ խուսափելով որեւէ կերպով թափանցել նրանցից ներս, նոյնիսկ զանց առնելով այն բոլոր հայարնակ կեդրոնները, որոնք դուրս էին մնում պատմական Հայաստանի սահմաններից :

Այս բոլորը նպաստում էին թրքական հայաջինջ ծրագիրներին, այն իմաստով, որ նրանք հայերին զրկում էին այն հնարաւորութիւններից, ինչպիսիններն էին ապրելով անզլիացինների զրաւած զոտիններում, հայերը կարող էին աճել ու բարգաւաճել իրենց պապենական բնաշխարհում, որը հիմնովին հակասում էր անդրօթուրք համաձայնութեամբ հետապնդուած, ու յետազային դէպքերի զարգացումով յեղաշրջուած իրականացումներին :

Եթէ ոռուսական, անզլիական, Փրանսական կամ

իտալական տիրապետութիւնները նախընտրելի էին թուրքական տիրապետութիւնից, պատճառը այն էր, որ դրանք ապահովում էին հայերին խաղաղ կեանք, ու Փիզիքական աճը:

Անգլիացիների դիրքը թշնամական էր հայերի նկատմամբ, այն պատճառով որ նրանք ամէն տեղ, ամէն անդամ, խուսափում էին Հայաստանը, եւ Թուրքիայի այն հայաբնակ հողամասերը ընդգրկել իրենց աղղեցութեան գօտիներում։ Այսինքն այն հողամասերը, որոնք, ի նպաստ իրենց կայսերական շահերին, նրանք որոշապէս վճռել էին վերջնականապէս անջատել թուրքական տիրապետութիւնից։

Եւ այս քաղաքական դիրքաւորումը, ծագում էր այն մտավախութիւններից, որ Ռուսիայի հետ, նրանց կայսերական սահմանների հաւանական մերձեցումներով, նրանք կարող են ապագայում, հայերի ու նրանց բնակած երկրի կապակցութեամբ, քաղաքական, տնտեսական, դիւանագիտական եւ նոյնիսկ զինւորական ընդհարումներ ստեղծել։ Այդ միեւնոյն թշնամական կեցուածքը հայերի նկատմամբ, Անգլիան յայտնարերեց նաեւ, երբ քեմալական յաղթական բանակները, արտաքսելով յոյները փոքր Ասիայից, ջարդում եւ ծովն էին թափում անպաշտպան հայ բնակչութեան բեկորները, որոնք մի կերպ ճողապրած էին Մեծ Եղեռնի ժամանակ, թրքական հայաչինջ կոտորածներից։

Անգլիացիների այս թշնամական դիրքաւորումները հայերի նկատմամբ, արմատական ու մեթոտիկ կերպով արծարծւում են դարերից ի վեր, որը կարելի է բացատրել հետեւեալ պատճառներով։

Առաջին, Անգլիացիները որոշապէս համոզուել են, որ հայ ժողովուրդը ամբողջութեամբ, եւ անդառնալիօրէն ուռւսասէր է։ Ինչ որ նրանք երբեք չեն կարողացել ներել մեր ժողովուրդին։ Հակառակ, որ նրանք լոելեայն հաշտուել էին, հայկական բարձրավանդակը, Ռուսաս-

տանի հսկողութեան գօտի դարձնելու զաղափարին հետ։ Բայց հայ ժողովուրդը բնազօրէն զգացել եւ զգում է, փաստօրէն հաստատել է եւ միմիանց յաջորդող գէպքերը ապացուցել են, որ բոլոր եւրոպական պետութիւններից, որոնք «մարդասիրական սկզբունքներով» միջամտել են «Հայկական Հարց»-ում, միմիայն ոռւսական պետութիւնն է, ոռւս ժողովուրդի կարեկցութեամբ, զբական միջոցների դիմել հայ ժողովուրդը, պարսկական ու թրքական տիրապետութիւններից ազատելու գործում։

Երկրորդ, զեռ Հնդկաստանի զբաւման շրջաններից, անգլիացիները տեսել էին, որ հայ վաճառականը, հակառակ պետական պաշտպանութեան պակասին, իր վաճառականի իրապաշտ տեսակէտների հասկացողութեամբ, եւ առեւտրական օրէնքների տիրապետութեամբ, արդէն զիրքաւորուել էր Հնդկաստանում։

Անգլիացիները հասկացել էին, որ իրենց զերիշխառնութեան տակ զտնւող ժողովուրդների պէս, ոչ միայն կարելի չէ հայերին տնտեսական գետնի վրայ շահազործել, այլ հայերը, չնորհիւ իրենց աղղային ինքնուրոյն մշակոյթին, եւ դարաւորապէս ժառանդած փորձառութիւններին, ուր աշխատասիրութիւնն ու իմաստասիրութիւնը կերտել ու կոփել են առանձնայատկութիւններ, որոնք կարող են լուրջ մրցակիցներ հանդիսանալ, անգլիացիներին, առեւտրական բոլոր ասպարէզներում։

Երրորդ, դարերի ընթացքին, ոռւս-անգլիական կայսերական շահերի տիրակալութեան անսպատ մրցակցութիւնները, ուր պայքարը միշտ մղուել է լնդյատակեայ զծերով, եւ զեռ մինչեւ այսօր էլ նա չարսւնակւում է միօրինակ այդ կայսերական շահերի անդիչով հակամարտութեան ելեւէջներին, այդ տեւական պայքարում, նրանց փոխադարձ գիւտանագիտական շրջանակները, միշտ կարողացել են պատերազմը կախակայել երկու կայսրութիւնների միջեւ, եւ միջազգային մեծ

ու վճռական ընդհարումների ժամանակ, անգլիական եւ ռուսական բանակները միշտ դասաւորել այնպիսի զիրքերում, ուր նրանք պատերազմը մղեն կողք-կողքի, բայց երբեք դէմ առ դէմ:

Ճիշտ այդ պատճառով, եւ այդ զիրքաւորումը չխանգարելու քաղաքականութեան մէջ, Անգլիան հսկելով հանդերձ, հայկական բարձրավանդակի ուղղութեամբ, ռուսական սահմանների ընդլայնումներին, միշտ ջանացել է ընդհարումների տեղի չտալ երկու կայսրութիւնների միջեւ:

Ուրիշ խօսքով, ընդյատակեայ, միջոցներով միշտ ծառայել է հակառակորդի յառաջխաղացումները քաջալերող բոլոր միջոցներին, բայց արտաքնապէս եւ բացառիկ պարագաներում, միշտ միացել է նոյն հակառակորդին, աւելի մեծ, աւելի լուրջ ու հրամայական շահերն ապահովելու ձեռնարկներում:

Անգլիական այս քաղաքականութիւնը, կազմել է միշտ անգլիական դիւանագիտութեան առանցքը:

Դրանով իսկ, կարելի է բացատրել այն հազուագիւտ պարագաները, ուր անգլիական դիւանագիտութիւնը, միջազգային խորհրդաժողովներում «ձգտել» է «պաշտպանել» «հայանպաստ» տեսակէտները, որոնք ծառայել են միայն տարակարծութիւններ յառաջացնելու մեր զեկավար շրջանակներում, անմիաբանութեան շերտաւորումներով յաջողել են ռուսասիրութիւնը, որը պատմական որոշ ու վճռական բոլոր շրջաններում, հանդիսացել է, որպէս խափանարար գէնք, ընդդէմ մեր քաղաքական ու դիւանագիտական բոլոր ձեռնարկների իրականացման:

Բայց 1916 թուին, առաջին համաշխարհային պատերազմի՝ սագմավարական ամենաջերմ ու վճռական բախումների ընթացքին, Օսմանեան կայսրութեան սահմանները, իրենց ազդեցութեան շրջանների բաժանման ժամանակ, Անգլիան - միշտ նա - ջանացել է, այդ

օրերում, եւ այդ ժամանակի պահանջների համաձայն թրքական տիրապետութեան տակ գտնւող հայկական բարձրավանդակը, ինչպէս եւ հայ հաւաքականութիւն պարունակող յարակից հողամասերը, ժամանակաւորապէս ձգել Փրանսական ու ռուսական զրաւման գոտիներում, մինչեւ խաղաղութեան խորհրդաժողովի կազմակերպումը:

Եւ այս բոլորը, միմիայն այն նպատակով, որ նա կարողանայ իր ծրագրած առաջադրանքներին տիրանալ, մարսել, որից յետոյ միայն նա կը մտածի ընդմիջել իր մրցակիցների ծրագիրների խափանման մասին:

Մի պարագայ, որ երբեք չը վրիպեց անզլիական ղիւանաղիտական հսկողութիւններից, միաժամանակ վճռական կերպով հետապնդելով եւ իրականացնելով, իրենց նախատեսած կայսերական շահերի ամբողջական իրագործումները, որոնք այդ շրջանում, կայանում էին, Թուրքիայից անջատել արարական երկրները եւ փոխանցել անզլիական տիրակալութեան:

Բոլոր ժողովուրդների մօտ, աղատութեան տենչը, բնածին լինելով, նրանց իրականացումը տարբերւում է հետապնդուած ձեւերում, ուր արտայայտում է իրաքանչիւր ժողովուրդի որդեգրած իրականացումների կարողութիւնը:

Որեւէ ժողովուրդի տնտեսական ու դիւանաղիտական միջոցների ազդեցութիւնը, չափում է համապատասխան ժողովուրդի Փիղիքական ուժով, առանց որի, յիշեալ մասնագիտութիւնները կորցնում են իրենց իրական արժեքներն ու դրական ազդեցութիւնները:

Միջազգային ասպարէզում, փաստօրէն մատնանշելու համար հայ ժողովուրդի Փիղիքական ուժը, անհրաժեշտ է վերադառնալ 20 դար հնութիւն ունեցող պատմութեան, ու որոնել նրա ծալքերում, հայոց թագաւոր Տիգրան երկրորդը, ու նրա կազմակերպած

Հայաստանը, իր միջազգային շեշտուած արժէքներով, ուր հայ ժողովուրդը մի որոշ շրջան, կարողացել է միջազգային ամրիոնում ասել իր սեփական խօսքը, ու իր պետական միջոցներով պարտադրել իր տեսակէտները:

Մրանով կարելի է բացատրել, որ այդ կարճ ժամանակամիջոցից յետոյ, հայ ժողովուրդը, իր երկարատեւ գոյութեան ընթացքին, առիթ չէ ունեցել այլեւս, որպէս պետութիւն ցուղադրել իր պետական Փիզիքական ուժը, եւ պատկառանք ներշնչել իր հարեւաններին ու թշնամիներին:

Մեր ժողովուրդի մօտ, տիրապետելու քաղցը, անյետացել է իր ունեցած չափաղանց ազատատենչ ձգտումներում:

Որտեղից մեկուսացած ու սահմանափակ պետականութիւն: «Նախարարական» անվերջանալի պառակտումների շարունակութիւնը, որոնք զրկել են մեր ժողովուրդը, իր իրական արժէքներից, եւ արդիլել նրան բարձրանալ ու միջազգային ասպարէզներում, պարտադրել իր սեփական քաղաքակրթութիւններն ու ստեղծագործութիւնները, իրենց ինքնուրոյն գրոշմով, որոնցմով զոյութիւն ունեցող ժողովուրդները թողնում են իրենց հետքերը մարդկութիւնը առաջնորդող քաղաքակրթութիւններում:

Ֆիզիքական ուժի այդ պակասով, հայ ժողովուրդի ստեղծագործող ուժը, իր կարկառուն անհատականութիւնների միջոցով, գնացել ու զարգացրել է օտար մշակոյթների տարրեր բնագաւառներում, գոյութիւն ունեցող այլազան ճիւղերը:

Այդ է պատճառը, որ մենք պատմութեան տարբեր շրջաններում գտնում ենք «ծագումով հայ», եւ միջազդային արժէք ներկայացնող պատկառելի անհատականութիւններ, ցանուած՝ զրական, գիտական, դինուրական, դիւանագիտական ասպարէզներում, մինչեւ իսկ

կայսերական դահերի տիրակալներ, մեղ շրջապատող, ու մեղ տիրապետող ազգերի կեանքին մասնակցող, բոլոր ժամանակներում, ամէն տեղ, բայց երբեք մեղ մօտ, մեր պետական կազմով եւ Հայաստանում:

Այս նշանակում է, որ մենք միշտ ունեցել ենք, ունինք, եւ պիտի ունենանք ուժեղ ու տիրապետող անհատականութիւններ, բայց չենք ունեցել ազգային դօրաւոր համախմբում, ու միասնականութեան՝ վճռական ապացոյցը, որը, ազատագրական պայքարներում, յաղթանակի բացարձակ զրաւականն է:

«ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ» ՇՈՇԱՓՈՂ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱՌՈՒՄԸ

Արեւելեան բոլոր ժողովուրդների նման, մենք էլ չափազանց գիւրազրդիո ժողովուրդ ենք: Փոքր յաջողութիւնների ժամանակ: ինքնավստահ ու յոխորտացող, զրացիները արհամարհելու չափ յանդակն: Իսկ ձախողութիւնների ժամանակ, չափազանց շուտ յուսահատող, և սարսափածների չափ խելակորույս:

Որպէս հայ, մենք պարտաւոր ենք ատել թուրքը, այն բոլոր չարիքների համար, որ նա իրագործել է ի վնաս մեր ժողովուրդին, բայց որպէս պարտուած ու անիրաւուած ժողովուրդ, մենք իրաւունք չունենք արհամարհելու նրա ուժը, որի կարողութիւնը չափել չկարողանալուն համար, մենք ենթարկուել ենք մշտնչենական պարտութիւնների:

«Հայկական հարց»-ի ծագման ու դարձացման ելեւէջներում յաճախ կրկնուել են այս անտեսումները, որոնց լրջօրէն չեն անդրադարձել մեր պատմաբանները: Իսկ մեր հասարակութեան մէջ, քաղաքական մտքի դարդացման լծող մեր հասարակական լրջախոհ դաստիարակիչները, յաճախ հանդիպել են կուսակցական ու կողմնակցական դիրքաւորումների, որոնցից, նրանց ջանքերը մնացել են ապարդիւն:

Արեւմտահայ հատուածի ազատադրական պայքարին ձեռնարկող հայ յառաջապահ մտաւորականութիւնը, տարուած իր ժամանակի տիրապետող հոսանքներից, լուրջ կերպով չէ ուսումնասիրել մեր ժողովուրդի Փիդիքական, նիւթական կուլտուրական պայմանները: Մեր ազատագրական պայքարների յաջողութեան կարելիութիւնների հետ:

Օսմանեան մայրաքաղաքում բնակող հայ մտաւորական շրջանակները, որոնք Արեւմտահայ հատուածի ազատագրական շարժման բնական եւ իրական զեկավարներն ու առաջնորդները պէտք է լինէին, խորապէս անտեսել են «զաւառ»-ի հայ ազգարնակչութեան ազատագրական պայքարներ մղելու ընդունակութիւններն ու կարողութիւնները:

«Գաւառ»-ը հայ բնակչութեան մեծամասնութեամբ, ներկայացնում էր ամբողջ Արեւմտեան Հայաստանը, և նթարկուած թրքական անտանելի տիրապետութեան:

Արեւմտահայ հատուածի զործնական ազատագրութեան ձեռնարկման, ինչպէս եւ հայ պետականութեան ստեղծման սկզբնական շրջաններում, մեր կրած բոլոր քաղաքական ու դիւնապիտական պարտութիւնների պատասխանատւութիւնները վերագրում են այդ շրջանի հայ քաղաքական կուսակցութիւններին, որոնք, իրենց կարգին, հայ ժողովուրդը լքելու պարտազանցութեամբ, ամրաստանում են «օտար»-ներին:

Այս ամրաստանութիւնների եւ ինքնապաշտպանու-